

वामदेवो गौतमः। अग्निः, २-५ अग्नीवरुणौ वा। त्रिष्टुप्, १ अष्टिः, २ अतिजगती, ३ धृतिः

त्वां ह्यग्ने सदमित्समन्यवो देवासो देवमरतिं न्येरि इति कृत्वा न्येरि।

अमर्त्यं यजत मर्त्येष्व देवमादेवं जनत प्रचेतसं विश्वमादेवं जनत प्रचेतसम् ॥ ४.००१.०१

अग्ने- सत्क्रतो। आधिभौतिके वेद्यां स्थितः पावक एवाग्निः। आध्यात्मिके सर्वभूतहितक्रतुरग्निः।

त्वाम्- भवन्तम्। हि- खलु। सदमित्- सदैव। समन्यवः- मननशीलाः। देवासः- देवाः। देवम्-

द्योतनशीलम्। अरतिम्- रागातीतम्। कृत्वा- प्रज्ञया। न्येरि- नितरां प्रेरितवन्तः। यजत- पूज्य।

मर्त्येषु- मरिष्यमाणेषु। अमर्त्य- अमरणशीलम्। देवम्- द्योतनशीलम्। आदेवम्- क्रीडाशीलम्।

प्रचेतसम्- प्रकृष्टचेतनायुक्तम्। विश्वम्- विराजम्। आ- आभिमुख्येन। जनत- देवा

अजनयन् ॥१॥

स भ्रातरं वरुणमग्न आ ववृत्स्व देवो अच्छा सुमती यज्ञवनसं ज्येष्ठं यज्ञवनसम्।

ऋतावानमादित्यं चर्षणीधृतं राजानं चर्षणीधृतम् ॥ ४.००१.०२

सः- तादृशस्त्वम्। देवान्। अच्छ- अभिलक्ष्य। सुमती- शोभनमत्या। यज्ञवनसम्-

यज्ञसम्भक्तारम्। ज्येष्ठम्- प्रथमम्। ऋतावानम्- सत्यसम्पन्नम्। आदित्यम्- अखण्डप्रकृतिजम्।

चर्षणीधृतम्- मनुष्यधारकम्। राजानम्- स्वामिनम्। भ्रातरम्- त्वत्सोदरम्। वरुणम्-

ऋताधिदैवतम्। आ ववृत्स्व- आवर्तय अभिमुखीकुरु ॥२॥

सखे सखायमभ्या ववृत्स्वाशुं न चक्रं रथ्येव रंह्यास्मभ्यं दस्म रंह्या।

अग्ने मृळीकं वरुणे सचा विदो मरुत्सु विश्वभानुषु।

तोकाय तुजे शुशुचानं शं कृध्यस्मभ्यं दस्म शं कृधि ॥ ४.००१.०३

दस्म- दर्शनीय। सखे- मित्र। सखायम्- मित्रम्। रंह्या- रंहणे साधुभूतौ। रथ्येव- रथे योजितावश्चौ

यथा। आशुम्- क्षिप्रगतिम्। चक्रमभिमुखीकुरुतस्तथा वरुणम्। अस्मभ्यम्- नः। अभ्या ववृत्स्व-

अभिवर्तय । अग्ने । सचा- त्वत्साहाय्यके । वरुणे । विश्वभानुषु- सर्वप्रकाशेषु । मरुत्सु-
प्राणविशेषेषु । मृळीकम्- सुखम् । विदः- लब्धवानसि । तुजे- गतियुक्ताय । तोकाय- पुत्राय ।
शुशुचान- दीप्त । शम्- मङ्गलम् । कृधि- कुरु । अस्मभ्यम्- नः । दस्म- दर्शनीय । शं कृधि ॥३॥

त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्देवस्य हेळोऽव यासिसीष्ठाः ।

यजिष्ठो वह्निमतः शोशुचानो विश्वा द्वेषांसि प्र मुमुग्ध्यस्मत ॥ ४.००१.०४

अग्ने- सर्वभूतहितकृतो । त्वम् । विद्वान्- ज्ञानी सन् । देवस्य- द्योतनशीलस्य । वरुणस्य-
ऋताधिदैवतस्य । हेळः- क्रोधम् । नः- अस्मदर्थम् । अव यासिसीष्ठाः- अपगमय । यजिष्ठः-
अतिशयेन पूज्यः । वह्निमतः- अतिशयेन वोढा । शोशुचानः- दीप्तः । अस्मत् । विश्वा- सर्वाणि ।
द्वेषांसि- द्वेषभावनानि । प्र- प्रकर्षेण । मुमुग्धि- मोचयतु ॥४॥

स त्वं नो अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उषसो व्युष्टौ ।

अवं यक्ष्व नो वरुणं रराणो वीहि मृळीकं सुहवो न एधि ॥ ४.००१.०५

अग्ने । सः- असौ । त्वम् । नः- अस्मदर्थम् । अवमः- प्रत्यासन्नः । ऊती- रक्षया । भव । अस्याः-
एतस्याः । उषसः- प्रभात्या विद्यायाः । व्युष्टौ- व्युच्छने । नेदिष्ठः- अतिशयेन निकटे स्थितो भव ।
नः- अस्मदर्थम् । वरुणम्- प्रकृतिनियतिविरोधजं वरुणक्रोधम् । अव यज- विगमय । रराणः-
रममाणः । मृळीकम्- सुखकरं रसम् । वीहि- अनुभव । सुहवः- शोभनाह्वानोपेतः सन् । नः-
अस्माकम् । एधि- भव ॥५॥

अस्य श्रेष्ठा सुभगस्य संहदेवस्य चित्रतमा मर्त्येषु ।

शुचिं घृतं न तप्तमध्यायाः स्पार्हा देवस्य मंहनेव घेनोः ॥ ४.००१.०६

अस्य- एतस्य । सुभगस्य- भगवतः । देवस्य- अग्नेः । संहृक्- संहृष्टिः । मर्त्येषु- मनुष्येषु । श्रेष्ठा-
उत्तमा । चित्रतमा- अतिशयेन चित्रा । अघ्न्यायाः- गोश्विद्रश्मेः । तप्तम्- ज्वलत् । शुचि- शुद्धम् ।

घृतम्- ज्योतिः । न- यथा तथा भवति । देवस्य धेनोः- सूर्यकिरणस्य । मंहनेव- महिमेव । स्पार्हा-
स्पृहणीया ॥६॥

त्रिरस्य ता परमा सन्ति सत्या स्पार्हा देवस्य जनिमान्यग्नेः ।

अनन्ते अन्तः परिवीत आगच्छुचिः शुक्रो अर्यो रोरुचानः ॥ ४.००१.०७

अस्य- एतस्य । देवस्य- द्योतनशीलस्य । अग्नेः- पावकस्य सत्क्रतोः । परमा- श्रेष्ठानि । सत्या-
सत्यानि । स्पार्हा- स्पृहणीयानि । जनिमानि- जन्मानि । त्रिः- त्रीणि । ता- तानि । सन्ति- भवन्ति ।
शुचिः- शुद्धः । शुक्रः- शुभ्रः । अर्यः- आर्यशीलः । रोरुचानः- प्रकाशमानः । अनन्ते- अपरिमिते
नभसि । अन्तः- मध्ये । परिवीतः- परिवेष्टितः । आगात्- आगच्छतु ॥७॥

स दूतो विश्वेदभि वष्टि सद्मा होता हिरण्यरथो रंसुजिह्वः ।

रोहिदश्वो वपुष्यो विभावा सदा रण्वः पितुमतीव संसत् ॥ ४.००१.०८

सः- असौ । दूतः । विश्वा- सर्वाणि । सद्मा- सदनानि । अभि वष्टि- अभिकामयते । होता-
देवाह्वाता । हिरण्यरथः- सुवर्णवाहनः । रंसुजिह्वः- रमणीयशोभनजिह्वः । रोहिदश्वः- प्रकाशतुरगः
प्रकाशप्राणः । वपुष्यः- वपुष्मान् । विभावा- दीप्तः । सदा- सततम् । रण्वः- रममाणः । पितुमतीव
संसत्- अन्नयुक्तं सदनमिव भवति ॥८॥

स चैतयन्मनुषो यज्ञबन्धुः प्र तं मद्या रशनया नयन्ति ।

स क्षैत्यस्य दुर्यासु साधन्देवो मर्त्यस्य सधनित्वमाप ॥ ४.००१.०९

सः- असौ । यज्ञबन्धुः- पूजाया दानस्य सङ्गतिकरणस्य सहायकः । मनुषः- मनुष्यान् । चैतयन्-
चेतयति । तम् । मद्या- महत्या । रशनया- रज्ज्वा ध्यानभावनया । प्र- प्रकर्षेण । उपासका
नयन्ति । अस्य- एतस्य । दुर्यासु- सदानेषु । साधन्- साधयन् । सः । क्षेति- निवसति । देवः ।
मर्त्यस्य- मनुष्यस्य । सधनित्वम्- धनिना साहित्यम् । आप- अवाप ॥९॥

स तू नो अभिर्नयतु प्रजानन्नच्छा रत्नं देवभक्तं यदस्य ।

धिया यद्विश्वे अमृता अकृण्वन्द्यौषिता जनिता सत्यमुक्षन् ॥ ४.००१.१०

सः- असौ । अग्निः । नः- अस्मदर्थम् । देवभक्तम्- देवसम्भजनाख्यम् । रत्नम् । अच्छ-
अभिलक्ष्य । प्रजानन् । नयतु । विश्वे- सर्वे । अमृताः- देवाः । धिया । अकृण्वन्- अकुर्वन् । पिता-
पालयित्री । जनिता- जनयित्री । द्यौः । सत्यम्- अवितथमग्निम् । उक्षन्- असिञ्चत् । उक्ष
सेचने ॥१० ॥

स जायत प्रथमः पस्त्यासु महो बुध्ने रजसो अस्य योनौ ।

अपादशीर्षा गुहमानो अन्तायोयुवानो वृषभस्य नीले ॥ ४.००१.११

वृषभस्य- वर्षकस्य । नीले- सदने । आयोयुवानः- चिद्रश्मीन् मिश्रयन् । पस्त्यासु- सदनेषु । महः-
महतः । बुध्ने- मूले । अस्य रजसो योनौ- अन्तरिक्षसदने । प्रथमः- मुख्यः सन् । अपादशीर्षा-
अरूपः । अन्ता- अन्तर्हृदये । गुहमानः- निहितः । सः- असावग्निः । जायत- अजायत ॥११ ॥

प्र शर्ध आर्त प्रथमं विपन्यां ऋतस्य योना वृषभस्य नीले ।

स्पार्हो युवा वपुष्यो विभावा सप्त प्रियासोऽजनयन्त वृष्णे ॥ ४.००१.१२

वृषभस्य नीले- वर्षकनीडे । ऋतस्य योनौ- प्रकृतिनियतिसदने । विपन्या- मन्त्रेण । शर्धः- तेजः ।
प्रथमम् । प्र- प्रकर्षेण । आर्त- अगच्छत् । सः । स्पार्हः- स्पृहणीयः । युवा- तरुणः । वपुष्यः-
वपुष्मान् । विभावा- विशेषप्रकाशयुक्तः । वृष्णे- वर्षकायाग्नये । सप्त प्रियासः- सप्त उपासकाः ।
अजनयन्त- मन्त्रं ससृजुः ॥१२ ॥

अस्माकमत्र पितरौ मनुष्या अभि प्र सेदुर्ऋतमाशुषाणाः ।

अश्मव्रजाः सुदुघा वव्रे अन्तरुदुस्त्रा आजन्नुषसो हुवानाः ॥ ४.००१.१३

अत्र- अस्मिन् देवयजने स्थाने । अस्माकम्- नः । पितरः । मनुष्याः- नराः । ऋतम्- सत्यम् ।
आशुषाणाः- अनुभवन्तः । अभि प्र सेदुः- अभिप्रपन्नाः । अश्मव्रजाः- जडोपलक्षिताश्मपिहिताः ।

सुदुघाः- ज्ञानदोहनशीलाः । वव्रे अन्तः- आवरणे बद्धाः । उस्त्राः- गावश्चिद्रश्मयः । उषसः-
दैवप्रज्ञाः । हुवानाः- आह्वयमानाः । आजन्- निरगमयन् ॥१३॥

ते मर्मजत दृवांसो अद्रि तदेषामन्ये अभितो वि वोचन् ।

पश्वयन्त्रासो अभि कारमर्चन्विदन्त ज्योतिश्चकृपन्त धीभिः ॥ ४.००१.१४

ते- अङ्गिरस उपासकाः । अद्रिम्- गिर्युपलक्षितजडम् । दृवांसः- विदारयन्तः । मर्मजत-
अशोधयन् । एषाम्- एतेषाम् । तत्- तच्छोभनं कर्म । अन्ये- इतर उपासकाः । अभितः- सर्वत्र ।
वि- विशेषेण । वोचन्- अवदन् । पश्वयन्त्रासः- चिद्रश्म्युपलक्षितधेनुविमोचनोद्यमयुक्ता मुनयः ।
कारम्- विमोचनकरमग्निम् । अभि अर्चन्- अभ्यपूजयन् । ज्योतिः- प्रकाशम् । विदन्त- अलभन्त ।
धीभिः । चकृपन्त- उपासनमकुर्वन् ॥१४॥

ते गव्यता मनसा दृध्रमुब्धं गा येमानं परि षन्तमद्रिम् ।

दृहं नरो वचसा दैव्येन व्रजं गोमन्तमुशिजो वि वव्रुः ॥ ४.००१.१५

ते- अमी मुनयः । गव्यता- चिद्रश्मिकामेन । मनसा- चित्तेन । दृध्रम्- गवां चिद्रश्मीनां
निर्गमनद्वारनिरोधकम् । उब्धम्- समुब्धं संहतम् । गाः- चिद्रश्मीन् । येमानम्- नियच्छन्तम् । परि-
परितः । सन्तम्- भवन्तम् । दृहम्- दृढम् । गोमन्तं व्रजम्- चिद्रश्मिसमूहनिवासस्थानभूतम् ।
अद्रिम्- जडोपलक्षितगिरिम् । दैव्येन वचसा- मन्त्रैः । वि- विशेषेण । वव्रुः- उद्धाटितवन्तः ॥१५॥

ते मन्वत प्रथमं नाम धेनोस्त्रिः सप्त मातुः परमाणि विन्दन् ।

तज्जानतीरभ्यनूषत वा आविर्भुवदरुणीर्यशसा गोः ॥ ४.००१.१६

प्रथमम्- आदौ । धेनोः नाम- मन्त्रमयीं वाचम् । ते- अमी अङ्गिरसः । मन्वत- मननमकुर्वन् ।
मातुः- वेदमातुः । त्रिः सप्त परिमाणि- त्रिः सप्त छन्दांसि । विन्दन्- लेभिरे । तत् । जानतीः-
जानन्त्यः । वाः- उषसः । अभ्यनूषत- अस्तुवन् । यशसा- कीर्त्या । गोः अरुणीः- उषसो विद्याः ।
आविर्भुवत्- आविरभूवन् ॥१६॥

ने॒श॒त्त॒मो दु॒धितं॑ रोच॒त द्यौ॒रु॒दे॒व्या उ॒षसो॑ भा॒नुर॑र्त।

आ सूर्यो॑ बृ॒ह॒त॒स्तिष्ठ॑द॒ज्राँ ऋ॒जु म॑र्तेषु वृ॒जि॒ना च॑ पश्यन् ॥ ४.००१.१७

दुधितम्- प्रेरितम्। तमः। नेशत्- अनश्यत्। द्यौः- नभः। रोचत- रुरुचे। देव्याः। उषसः- प्रभात्या विद्यायाः। भानुः- प्रकाशः। उत् अर्त- उद्गच्छति। मर्तेषु- मर्त्येषु। ऋजु वृजिना- सत्यमनृतं च। पश्यन्। सूर्यः- सवितात्मा। बृहतः- महतः। अज्रान्- रश्मीन्। आ तिष्ठत्- अध्यतिष्ठत् ॥१७॥

आदि॒त्प॒श्चा बु॒बुधा॒ना व्य॒ख्यन्ना॑दि॒द्रव॑ धा॒रय॑न्त द्यु॒भक्त॑म्।

वि॒श्वे वि॒श्वा॒सु दु॒र्या॑सु दे॒वा मि॒त्र धि॒ये व॑रुण स॒त्यम॑स्तु ॥ ४.००१.१८

आदित् पश्चा- अनन्तरमेव। बुबुधानाः- जानन्तः। व्यख्यन्- गाश्चिद्रश्मीनपश्यन्। आदित्- अनन्तरमेव। द्युभक्तम्- चिदाकाशसम्भक्तम्। रत्नम्- सम्पदम्। धारयन्त- आधारयन्। विश्वे- सर्वे। देवाः। विश्वासु- सर्वेषु। दुर्यासु- सदनेषु भवन्तु। मित्र- स्नेहाधिदैवत। वरुण- ऋताधिदैवत। धिये- बुद्धयै। सत्यम्। अस्तु- भवतु ॥१८॥

अच्छा॑ वोचे॒य शु॒शुचा॑न॒मग्निं॑ हो॒तारं॑ वि॒श्वभ॑र॒सं य॑जिष्ठम्।

शु॒च्य॒धौ अ॒तृण॑न्न ग॒वा॒म॒न्यो न॒ पूतं॑ परि॒षिक्त॑मं॒शोः ॥ ४.००१.१९

गवाम्- धेनूनाम्। शुचि- शुद्धम्। ऊधः। अतृणत् न- दोग्धीव। अंशोः- सोमस्य। पूतम्- पवित्रः। अन्धः- रसः। न परिषिक्तम्- समर्पित इव। यजिष्ठम्- अतिशयेन पूज्यम्। विश्वभरसम्- सर्वधारकम्। होतारम्- देवाह्वतारम्। शुशुचानम्- दीप्तम्। अग्निम्। अच्छ- अभिलक्ष्य। वोचेय- मन्त्रान् वदामि ॥१९॥

वि॒श्वेषा॑मदि॒तिर्य॑ज्ञि॒यानां॑ वि॒श्वेषा॑मति॒थिर्मा॑नु॒षाणा॑म्।

अ॒ग्निर्दे॒वाना॑म॒व आवृ॑णानः सु॒मृ॒ळी॒को भ॑वतु जा॒तवे॑दाः ॥ ४.००१.२०

विश्वेषाम्- सर्वेषाम् । यज्ञियानाम्- देवानाम् । अदितिः- अखण्डप्रकृतिरदितिरेव सन् । विश्वेषाम्-
सर्वेषाम् । मानुषाणाम्- मनुष्याणाम् । अतिथिः सन् । अग्निः । देवानाम्- देवतानाम् । अवः- हविः ।
आवृणानः- सम्भजन् । जातवेदाः- जातप्रज्ञः । सुमृळीकः- आनन्दकरः । भवतु ॥२०॥

Dr. Rangraji